

Эшманова С.К.

ТЕКСТТИ СЫПАТТООНУН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Эшманова С.К.

ОБ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПАХ ОПИСАНИЯ ТЕКСТА

S.K. Eshmanova

ON THE MAIN PRINCIPLES OF DESCRIPTION TEXT

УДК: 370.371.036

Макалада тексттин теориясын сыпаттоого арналат. Макалада текстти изилдөөнүн негизги жоболору талдан-ды. Бул жоболорду колдонуу жана жетекчиликке алуунун жолдору белгиленди. Тексттин прагматикасына өзгөчө басым салынды.

Негизги сөздөр: текст, тексттин көрсөткүчтөрү, тексттин аныктамасы, тексттин прагматикасы, текстти изилдөөнүн принциптери, тексттин теориясы, текст лингвистикасы, текстология.

Статья посвящена характеристике теории текста. В ней анализируются основные положения исследования текста. Определены пути использования этих положений в изучении текста. Особо акцентирована прагматика текста.

Ключевые слова: текст, свойства текста, определение текста, принципы исследования текста, теория текста, лингвистика текста, текстология.

The article is devoted to the theory of the text. It analyzes the main provisions of the study text. The ways of the use of these provisions in the study text. Particularly accentuated pragmatic text.

Key words: text, text properties, the definition of the text, the text of the principles of study, the theory of the text, text linguistics, textual criticism.

“Текст” терминин психология менен логикада, информатика менен семиотикада, поэтика менен фольклористикада, этнография менен журналистикада, тил илими менен адабият таануу сыяктуу тармактарда кенен жолуктурууга болот. Психоллингвистикада текст деп өзүнчө изилдене турган, маалыматтарды берүү жана алуу үчүн уюшулган кептик чыгарманы айрышат.

Тил илиминде бул түшүнүк көп синонимдерге ээ. Текст аркылуу илимий кепти да, өзүнчө чыгарманы да, чыгарманын үзүндүсүн да туюнта алышат. Ошол эле мазмунда “период” (риторикада, Аристотель, М.В. Ломоносов, А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев ж.б.), “фразадан жогорку биримдик” (Л. А. Булаховский, Н.Д. Зарубина-Бурвикова, П.Я. Гальперин, Е.А. Реферовская ж.б.), “татаал синтаксистик бүтүндүк” (Н.С. Поспелов, Н.И. Жинкин, С.Г. Ильенко, Л.И. Величко, Л.М. Лосева ж.б.), обзац (Т.С. Сильман), кептик чыгарма/кеп чыгармасы (К. Гаузенблаз, В.И. Кодухов), тексттик пикир (Л.П. Доблаев), прозалык/прозадагы строфа (З.Я. Солганик), кептин функциялык-маанилик түрү (О.А. Нечаева, В.В. Одинцов ж.б.), “өз алдынча сүйлөмдөрдүн комплекси” (В.И. Запорожцев, Л.С. Бархударов ж.б.), баяндоо ыкмасы (Е.И. Мотина) деген сыяктуу концепттер пайдаланылат [3, 68-69, 86-90 бб., 5, 45 б.].

Текст кээде тигил же бул цитатаны же ойду ала турган булак катары колдонулат. Цитатанын өзү да, булагы да – текст. Мында биринчи планга окумуштуунун же коомдук ишмердин ой-пикири сунушта-лат. Бул учурда баяндоо стили же ыкмасы эмес, пикир, ой талданып же бааланып берилет.

Текст – тил-кептин татаал уюшулган бирдиги. Ал өтө ар кыл өңүттө жана планда анализдениши мүмкүн. Текстти окуу/үйрөнүү максатында, сындoo/баалоо максатында, кыскартуу/кеңейтүү үчүн, маалымат берүү/алуу, өзгөртүү же өзгөртпөй көчүрүп алуу үчүн ж.б. толуп жаткан максаттарда пайдаланышат. Тексттин ичиндеги маалымат, билим, тажрыйба, анын семантикасы өзүнчө изилдөө объекти боло алат. Ал тургай текст ичинде камтылган тыбыштар, муундар, морфемалар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да айрым учурда грамматикалык талдоонун предмети катары кызмат кылат.

Тексттин мазмунун иликтөө стилдик жана стилистикалык, менталдык-когнитивдик, семиотикалык, лингвоэтномаданият таануу өңүттөрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн. Текстке мүнөздүү адресант менен адресаттын өз ара мамилеси, тексттин белгилүү гана адресатка арналышы (жаш балага, бир гана тилди билген адамга ж.б.), окуучу менен жазуучунун алакасы (түздөн-түз же орун/убакыттагы дистанциясы) ж.б. маселелер лингвопрагматиканын чегинде иликтениши керек.

Текстти иликтөө макросинтаксистик деңгээлде жүрөт. Анын деңгээли сүйлөмдөн жогору жана кенен, сүйлөм тексттин ичине кирет да, андан тышкары жашай албайт. Ошондуктан тексттик лингвистика өзүнчө тармак катары татаал синтаксистик бүтүндүк идеясынын негизинде пайда болгон (Н.С. Поспелов, 1948, О.И. Москальская, 1981 ж.б.).

Текстти структура-грамматикалык өңүттө изилдөө анын бөлүктөрүнүн конструктивдик биримдикте, байланыштуулукта жана бүтүндүктө иликтөөнү талап кылат.

Кийинки учурда психоллингвистика, кеп аракетинин теориясы жана тил инсаны концепциясы тил билиминин тармактары катары өнүгүп, текстке өзгөчө багыт жана нук бергендиги байкалат. Азыр текстти изилдөөчүлөр анын мазмунундагы менталдык семантикага, кеп актыларынын субъект/объектине жана түрлөрүнө, сүйлөөчү/угуучунун жекече сапаттарына (жашы, билими, улуту, күлк мүнөзү, социалдык статусу, кызыгуу/кызыкпоосу, активдүү/пассивдүүлүгү ж.б.у.с.) өзгөчө көңүл бөлө башташты. Текст система-структуралык гана эмес, жекече-индиви-

дуалдык психика-физиологиялык чыгарма экендиги ырасталып жатат.

Ю.Н. Карауловдун ою боюнча, “За каждым текстом стоит система языка” деген афоризм менен жандаш эле “За каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка” деген учкул сөз коюлушу мүмкүн [1, 27 б.]. Бул жерде тексттин артында тил системасы гана эмес, тил системасын өздөштүргөн жана пайдаланчу тил инсаны турарлыгы өзгөчө белгиленет. Кийинирээк бул маселени окумуштуу мындан да кескин коет: ар бир тексттин артында тил системасы турарлыгын жетекчиликке алуу тексттин артында турган инсанды кысып, басынтып жиберет деген ой айтат [2, 4 б.].

Ушуга байланыштуу айтып кетүү зарыл: текстти система-структуралык түзүлүш катары С.Ж. Мусаевдин эмгектеринде ишке ашкан. Бул окумуштуунун ушул темага байланыштуу бир пикирин келтирип кетели: “Тексттик лингвистиканын азыркы тапта өнүгүшү тексттин семантика-информативдик жана структура-синтаксистик проблемалары менен катар, анын коммуникативдик-функционалдык аспектиден кароонун, текстти кептик бүтүн бир айтым катары таануунун зарылдыгын шарттап турат, б.а. текст коммуникативдик-функционалдык бүтүндүк катары кептин бирдиги болуп саналат жана ушул багытта анализге алынуусу... приоритеттик багыт катары сунушталат. Бул, баарыдан мурда, тексттин прагматикалык аспектиси менен байланышта каралат” ([4, 865 б.]. Бул пикирде тексттин система-структуралык өңүттө талданышы бир жактуулукка алып келсе, аны коммуникативдик-функционалдык жана прагматикалык планда каралышы биринчи көз карашты толуктоосу жана кеңейтүүсү даана жана ишенимдүү аргументтелген.

Ошентип, тексттик лингвистика дайыма конструктивдик алкактан каралып, эми жүрө-жүрө жеке аракеттин чыгармасы катары, прагматиканын объектиси катары да иликтене баштагандыгын көрүүгө болот. Демек, текст лингвистикасы бир гана система-структуралык түзүлүшкө ээ, ички элементтери жана бөлүктөрү тизмектешип байланышкан, бир темага баш ийген кептик чыгарманы, тилдик материалды гана изилдебестен, анда берилген маалыматтын, билимдин, тажрыйбанын биримдигин, жазуучу/окуучу менен сүйлөөчү/угуучунун жекече бөтөнчүлүктөрүн (максатын, мүдөөсүн, статусун, билимин ж.б.) чагылдырган субъективдүү коммуникативдик-когнитивдик актылардын жыйындысын да иликтейт. Мында кеп аракети жалпы аракет теориясынын алкагына кирип, конкреттүү кептик актылардын тизмеги катары аныкталып калат. Бул өңүттө биз тексттик аракет тууралуу да айта алабыз. Текст (кеп) аракети, текст (кеп) менен болгон аракет коммуникативдик аракеттин бир түрү катары кызмат кылат.

Биз эмнени кеп аракети же тексттик аракет деп атап жатабыз? Кеп аракети деп тексттик информацияны билдирүүгө, түшүнүүгө, өздөштүрүүгө же таркатууга багытталган жеке адамдын (инсандын) аракеттеринин жана актыларынын жыйындысын айтабыз. Тексттик актынын аткаруучусу (айтуучусу-жазуучусу) – анын автору, адресанты болот, актынын түшүнүүчүсү (угуучусу-жазуучусу) – тексттин адресаты, текст арналган тарап. Пикир алмашууга түздөн-түз катышпаган тарап текстте имплициттик түрдө, кээде 3-жак түрүндө, кээде кептин предмети түрүндө орун алат. Ал эми тексттин объектиси – бул ой-пикир алмашуунун темасы.

Пикир билгизүүдө айтуучу-жазуучу кептин темасына, предметине, жагдайына карап, өз эстутумуна кайрылып, максатка ылайык сөздөрдү сөз түрмөктөрүн тизмектештирип жайгаштырып оюн билгизет. Мында эстутумда ассоциативдик түрдө жайгашкан ар бир парадигмадан бирдик тандалып, экинчи парадигманын керектүү бирдиги менен комбинацияланып ойлом уюштурулат. Пикир билгизүү бир нече баскычтардан турат: 1) маалымат берүүнүн жагдайы, максаты, себеби; 2) адресанттын оюндагы пикир билгизүүнүн планы; 3) сүйлөө (парадигматика-синтагматикалык мүнөздө уюшулат, сөздөр тандалат, өз ара жалгашат, тууралыгы көзөмөлгө алынат); 4) пикирдин натыйжасын күтүү, адресанттын реакциясын билүү, ага баа берүү. Бул баскычтар коммуникативдик лингвистиканын өкүлдөрү тарабынан таасын негизделген [5, 62 б.].

Ошентип, жогоруда келтирилген ой-пикирлердин негизинде биз тексттик теориясын толук калыптан лингвистикалык өз алдынча тармак катары аныктоого негиз бар деп эсептейбиз.

Текст таануунун негизги объектиси болуп жазма-оозеки түрдө уюшулган кептик чыгармалар эсептеле-нет. Текстти аныктоодо анын кептик бүтүн турпатка ээ болушун, тема, мазмуну чектелип тигил де бул стилге баш ийишин, керек учурда кайрадан толук тикеленип колдоно аларлыгын, ички логикага, композицияга биригүү мүмкүнчүлүгүн, кайсы бир пайдалануучуларга арналгандыгын көңүлгө тутабыз.

Адабияттар:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М., 1984. - 318 б.
2. Караулов Ю.Н. Язык и личность. - М., 1989. - 356 б.
3. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык караржаттар. - 3 китеп. - Б., 2005. - 144 б.
4. Мусаев С.Ж. Текст система-структуралык анализдин объектиси//Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2010. - 834-865 бб.
5. Суркеева В.Б. Психолингвистические проблемы понимания иноязычного текста в сознании носителя билингвизма. - Ош, 2008. - 98 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.